

KÜRESEL KRİZİN KAYIT DIŞI İSTİHDAM ÜZERİNE MUHTEMEL ETKİLERİ

EMEK YOĞUN PİYASALARDA TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. A. Can BAKKALCI

Pamukkale Üniversitesi İİBF, canbakkalci@hotmail.com

Pelin S. İŐİKOĐLU

Pamukkale Üniversitesi İİBF Yüksek lisans, pelinisikoglu@hotmail.com

ÖZET

Son küresel kriz ABD finansal piyasalarından başlamış ve hızlı şekilde yayılmıştır.

Özellikle ABD ile “doğal ticaret ortağı” olan Avrupa Birliği’nin önce İngiltere sonra Almanya ve Fransa’yla krizin aktörleri haline gelmesi Türkiye’nin de etkilenme aşamasını başlatmıştır.

Küresel ekonomik krizler ülke ekonomilerini dış ticaret ve finansal piyasalar yoluyla etkilemektedir. Dış ticaret farklı nitelikteki işgücü arasında ücret dengesizliklerine yol açmaktadır. Emek yoğun işlerde çalışanların ücretleri artmazken kalifiye işgücünün ücretleri yükselmektedir. Gelişmekte olan ülkeler giderek daha fazla kalifiye işçi kullanmakta, bu nedenle ülke içinde kalifiye eleman kullanan sermaye yoğun sektörle kalifiye eleman kullanmayan (ya da oransal olarak az kullanan) emek yoğun sektörde çalışan işçiler arasında ücret dengesizliği artmaktadır. Emek yoğun sektörün küresel kriz ortamından daha fazla etkilenmesinin ve kayıt dışına doğru yönelmesinin nedenleri çalışmamızda daha detaylı olarak anlatılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı finansal krizin reel ekonomiyi nasıl etkilediğinin özellikle istihdam ve kayıt dışı sektör açısından araştırılmasıdır. Çalışmanın ilk bölümü geçmiş finansal ve reel krizler kapsamında işgücü piyasalarının değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

İkinci bölümünde ise kayıt dışı istihdam ve dış ticaret ilişkisi küresel kriz ortamında ele alınmaktadır. Bu ilişkinin değerlendirilebilmesi için çeşitli analitik yöntemlerin kullanılması düşünölmektedir. Çalışmada kayıt dışı ekonominin nedenlerinin ortaya konması ve sonuçlarının açıklanması hedeflenmektedir. Sonuçta kayıt dışı ekonominin azaltılması için uygun politika önlemleri geliştirilmek istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enformel Sektör, Kayıt Dışı Ekonomi, Küresel Kriz, Türk İstihdam Piyasaları

Global Crises Effects on the Unrecorded Employment and Informal Sector in Turkey

ABSTRACT

The latest crisis originated from the American financial markets and spread in rapid way.

Particularly when EU, which is the “natural trade partner” of the USA, becomes an actor of the crisis starting from England and moved to Germany and France, the process of Turkey being effected from the crisis also started.

The global economical crisis’ effect the economies of the nations by domestic and international markets. The foreign trade causes wage imbalances between the workforces of different kinds. While the people who work in labor intensive jobs cannot get their salaries, the wages of white collar workers tend to rise. The developing countries are gradually using more and more qualified work force inside the country and this causes wage imbalances between the sectors which use qualified staff in capital intense environment and sectors which do not use qualified work force (or use proportionally lower qualified work force) in labor intense environment. The reasons of labor intense sectors being effected from the global crisis environment and tend to head to the unrecorded business will be depicted in our study in a detailed manner.

The aim of this study is to investigate how the financial crisis affects the real economy in scope of employment and unrecorded sector. The first part of the study is comprised of past financial crisis and the evaluation of the labor market in scope of the real crisis.

The subject of the relationship between unrecorded employment and foreign trade is discussed in the second part of the study. It is considered to employ some analytical methods in order to evaluate this relationship. In the study it is also aimed to present the reasons of the unrecorded economy and to unveil the results of it. As the conclusion, it is wished to develop the convenient politic measures in order to decrease the unrecorded economy.

Keywords: Informal sector, unrecorded economy, global crises, Turkish labor markets

GİRİŞ

ABD finansal piyasalarında başlayan küresel kriz tüm dünya ekonomilerinde hissedilerek hızlı bir şekilde yayılmıştır. Ülkelerin kriz ortamında sadece finansal sistemlerini düzenlemeleri yeterli olmamış, makro ekonomik politikalarını da ayarlamaları gerekmiştir. ABD ile en büyük ticaret ortağı olan Avrupa Birliği, Coupling okulunda da belirtildiği üzere ekonomik yayılma ve bulaşma etkileri sonucunda birbirlerini etkilemiştir. İki büyük ekonominin içine girdiği olumsuz yapı kartopu etkisi yaratarak diğer ekonomileri de krize sokmuştur. ABD ve Türkiye arasında dış ticarete yaşanan de-coupling (ayrılma) süreci Türkiye'nin bu krizden Avrupa Birliği eksenine dolaylı olarak etkilendiğini göstermektedir.

Avrupa Birliği önce İngiltere sonra Almanya ve Fransa'yla krizin aktörleri haline gelerek Türkiye'nin de krizden etkilenme sürecini başlatmıştır. Türkiye'nin dış ticaret pazarlarında yaşanan ekonomik durgunluk ve daralmalar, ülkemizde yaşanan krizin başlamasında önemli etken olarak görülmektedir.

OPEC üyesi ülkeler tarafından petrol fiyatlarının yükseltilmesi 1970'li yıllarda yaşanan iki büyük petrol krizine; Meksika'da krizin başlaması, Arjantin ve Brezilya'nın onu izlemesi, gelişmekte olan ülkelere sermaye kaçırılması 1994 krizine, Rusya Krizi, seçimler sonucunda oluşan siyasi boşluk ve 17 Ağustos depreminin ekonomide yarattığı durgunluk 1999 krizine, Arjantin krizinin Latin Amerika'ya yayılması, ABD'de meydana gelen 11 Eylül terörü ve Nasdaq'daki çöküşün diğer hisselerle bulaşması, Başbakan ile Cumhurbaşkanı arasındaki tartışmayla baş gösteren döviz kuru krizi, Büyük Çöküş olarak adlandırılan 2001 krizine neden olmuştur. Türkiye'nin 2001 kriziyle finansal piyasalarını yeniden organize etmesi ve güçlendirmesi son finansal krizi kolay atlattığını sağlasa da asıl etki reel sektörde yaşanmıştır. Milli gelir daralması, reel ücretlerin azalması, işçilerin ve sendikaların pazarlık güçlerinin düşmesi, reel sektörün üretim yapısının değişmesi, işgücü piyasasındaki sertlikler emek piyasalarını etkileyerek kayıt dışılığa yol açmıştır.

Çalışmanın temel amacı finansal krizin reel ekonomiyi nasıl etkilediğinin özellikle istihdam ve kayıt dışı sektör açısından araştırılmasıdır. Bu amaçla Türkiye'de 1970'li yıllarda yaşanan iki büyük petrol krizi, 1994, 1999, 2001 ve 2009 krizlerine sırasıyla değinilmiş ve daha sonra kayıt dışı ekonomi kavramı, kayıt dışılığı ortaya çıkaran etmenler ve tahmin yöntemleri ile ilgili birtakım bilgiler verildikten sonra kriz ve kayıt dışı birlikte ele alınmıştır.

Sonuçta kriz ve kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkiye yönelik çıkarımlara yer verilmiş ve kayıt dışı ekonominin azaltılması için uygun politika önlemleri geliştirilmek istenmiştir.

1. KÜRESEL FİNANSAL KRİZ

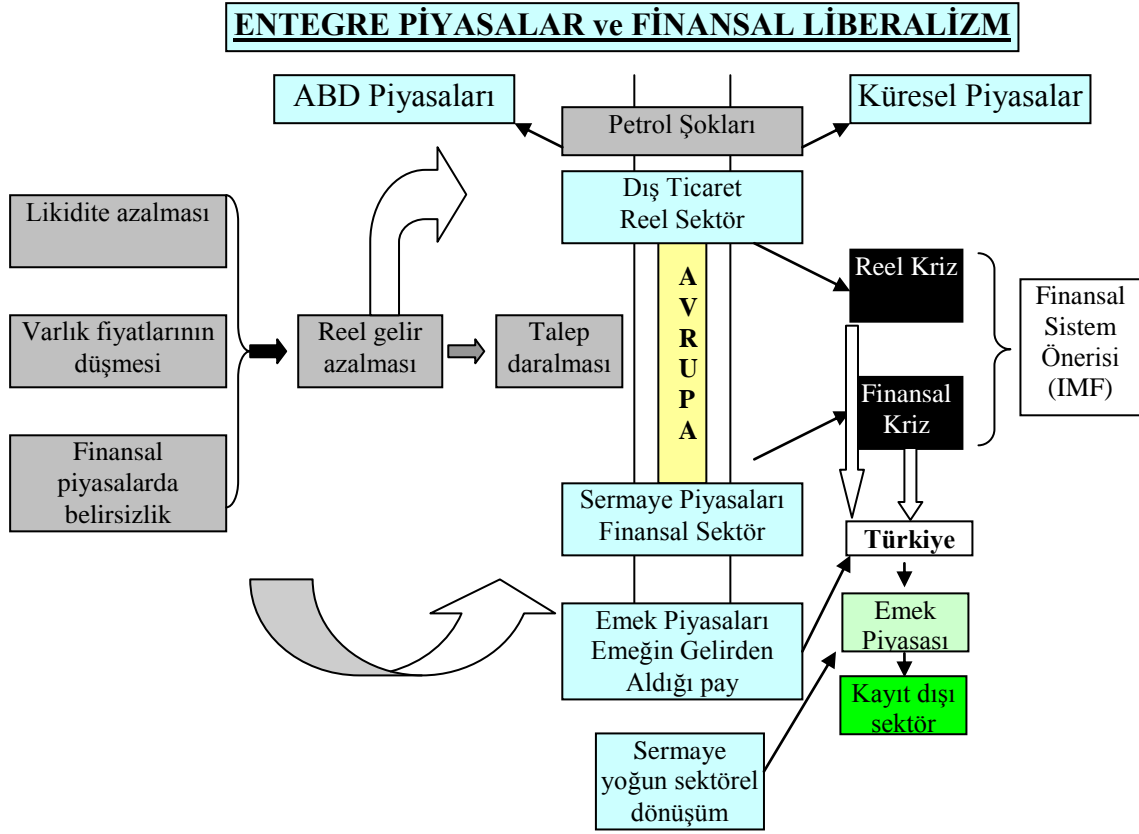
Son küresel kriz, tıpkı 1929 Büyük Bunalımında olduğu gibi bazı eski makroekonomik teorilerin geçerliliğinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Küresel kriz ortamında gelişmekte olan ülkelerin yalnızca finansal sistemlerini düzenlemeleri yeterli olmamakta, aynı zamanda makroekonomik politikalarını da düzenlemeleri gerekmektedir. Çünkü krizler gelişmekte olan ülkelerin ödemeler bilançosu dengesiyle mali dengelerini etkilemektedir (Frankel and Rapetti 2009: 685).

Özellikle dışa açık hale gelen ve GSYİH'lerinde dış ticaretin payı büyük olan ülkeler küresel krizleri doğrudan ithal etmektedir.

Son küresel krizin işleyiş mekanizması aşağıdaki tabloyla özetlenebilir.

Tablo 1

Entegre Piyasalar ve Finansal Liberalizm

Kaynak: Çalışmamızda üretilmiştir.

Küresel kriz ABD finansal piyasalarında gelişerek, reel piyasalarına sıçramıştır. Finansal krizin öncü göstergeleri hissedilmesine rağmen neoliberal politikalarla idare edilen ABD’de (başkanlık seçimleri öncesinde) devletin piyasalara müdahale etmesi istenmemiş, kriz bu nedenle daha da ağırlaşarak devam etmiştir.

ABD’de mortgage krizi olarak adlandırılan ve likidite daralmasıyla (*credit crunch*) sonuçlanan süreç finansal piyasalarda belirsizlik ve güvensizlik yaratmıştır. Finansal piyasalarda yaşanan sorun işsizliğe yol açmış, reel gelir azalması sonucunda talep daralması ortaya çıkmıştır. Bu noktada ekonomik sorun lokal olmaktan çıkıp küreselleşmeye başlamıştır. Amerikan ekonomisinin daralması dünyanın ve ABD’nin en büyük ticaret ortağı olan Avrupa Birliği’ni de ilk dalgada ve doğrudan etkilemiştir.

AB ve ABD literatürde doğal ticaret ortaklığı olarak adlandırılan durumun paydaşlarıdır. Her ikisi de birbirinin büyük ticaret ortağıdır. Bu nedenle Coupling Okulu’nda¹

¹ Coupling Okulu dünya konjonktürünün yayılma süreci hakkında çalışmalar yapmaktadır. Yapılan çalışmalar bir ülkenin diğerlerini çok etkilediği “eşleşme” (*Coupling*), artık etkilemediği “ayırılma” (*De Coupling*) ya da tekrar etkilemeye başladığı “yeniden eşleşme” (*Re-Coupling*) argümanları üzerine kurulmuştur.

belirtildiği gibi birbirlerinden etkilenmektedirler. Ekonomik yayılma ve bulaşma etkisi (*spillover effect*) nedeniyle herhangi birinde oluşan aksaklık kartopu etkisi (*snowball effect*) yaratarak diğer piyasalara da bulaşmaktadır ve bulaşmıştır.

Avrupa Birliği'nin büyük üyelerinin ekonomik krizin aşılabilmesi için mali destek sağlamada gönülsüz davranmaları nedeniyle kriz derinleşmiş ve paralelinde tüm dünyadaki talep yetersizliği derinleşmiştir. AB'nin uyguladığı ortak dış ticaret politikası nedeniyle üye ülkeler krizden topluca etkilenmişlerdir. Diğer yandan AB parasal sisteminin pek çok ülke için serbest para politikası uygulama olanağını ortadan kaldırması nedeniyle genişletici para politikalarının uygulanması zaman almıştır. Almanya, Avusturya, İsveç ve İtalya'nın Avrupa finansal sisteminde artan ağırlıkları ve güçleri nedeniyle kriz daha da derinleşmiştir (Pauly 2008: 78).

Avrupa Birliği'nin mali ortaklığının yalnızca AB bütçesiyle sınırlı kalıp, üye ülkelerin bütçe büyüklüklerini kapsamaması, kriz sırasında ortak maliye politikası uygulanmasına izin vermemiştir.

Küresel ticaret daralmasından kaynaklanan dış şoklar özellikle istihdam yaratma kapasitesi sınırlı olan (Asya dışında kalan) ülkelerde kısa dönemde emek piyasalarını olumsuz etkilemiştir (Hoekman and Winters 2005: 3). Reel sektör daralmasıyla birlikte emek piyasalarında istihdam sorunları yaşanmaya başlamış, Türkiye gibi emek yoğun – geleneksel sektörleri ağır basan ülkelerin işsizlik oranlarının arttığı gözlemlenmiş, emeğin milli gelirden aldığı pay azalmıştır (Onaran, www.global-labour-university.org, 26.11.2009).

Özellikle ABD ile “doğal ticaret ortağı” olan Avrupa Birliği'nin önce İngiltere sonra Almanya ve Fransa'yla krizin aktörleri haline gelmesi Türkiye'nin de etkilenme aşamasını başlatmıştır. Türkiye'nin küresel finansal krizden hemen etkilenmemesinin nedeni ABD ile gerçekleştirilen dış ticarete yaşanan “de-coupling” sürecidir. ABD, Türkiye'nin dış ticaretindeki yerini ve önemini kaybetmesine rağmen, Avrupa Birliği eksenini ile Türkiye'yi dolaylı olarak etkilemeye devam etmiştir.

---

2. KAYIT DIŞI EKONOMİ KAVRAMI

ABD’de beyan edilmeyen geliri ölçmek için araştırılan kayıt dışı ekonomi kavramı ilk kez II. Dünya savaşı yıllarında Cogan’ın yaptığı çalışmalarla ölçülmeye çalışılmıştır. Düzensiz ekonomi, kara ekonomi, yeraltı ekonomisi, yasadışı faaliyetlerin yapıldığı ekonomi gibi farklı biçimlerde adlandırılan kayıt dışı ekonomi kavramı Türkiye’de 1990’lı yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. (<http://tr.wikipedia.org>)

Kayıt dışı ekonominin henüz üzerinde uzlaşmaya varılan bir tanımı yapılamamaktadır. Bir tanıma göre kayıt dışı ekonomi "ticari, zirai, sınai, serbest meslek, ücret ve arızı faaliyetler gibi Türk Vergi Kanunları’na göre vergiye tabi gelir elde ettiği halde bunu beyan etmeyen ve böylece vergilendirilmeyen kişilerin yarattığı ekonomidir" (Özdemir 1994: 4). Diğer bir tanıma göre "kayıt dışı ekonomi vergi kaçırmak güdüsü ile vergi idaresinin bilgi alanı dışına çıkarılan tüm faaliyetlerdir" (Derdiyok 1993: 54) ya da, "piyasada üretilmesi ve/veya satılması yasak olmayan malların piyasa için üretilmesine rağmen vergileme kapsamına ve istatistiklere dâhil edilemeyen kısım" kayıt dışı ekonomidir” (Çokgezen 1993: 22).

Genel anlamda kayıt dışı ekonomi (*unregistered/unrecorded economy*), devletten bağımsız, denetim dışı dolayısıyla kayda geçirilemeyen, denetlenemeyen ve/veya gerçeği yansıtmayan belgelerle ya da hiçbir belgeye dayanmadan sürdürülen ekonomik faaliyetler olarak tanımlanabilir.

2.1 Kayıt Dışılığın Ortaya Çıkma Nedenleri

Kayıt dışılık her ekonomide görülen ve ekonomilerin kurumsallaşma düzeyi, gelişmişliği, rekabet düzeyi arttıkça genellikle azalan bir aksaklıktır. Kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran nedenler mali, ekonomik ve siyasi olarak gruplandırılabilir de en önemli neden mali alanda aranabilir.

2.1.1 Genel Olarak Kayıt Dışılığın Nedenleri

Bireyleri kayıt dışına iten en önemli etken vergiden kaçma isteği olmaktadır. Bu bağlamda mali etkiler önem taşımaktadır.

Mali nedenler olarak vergi idaresinin etkin işlemeyişi, vergi yükünün fazlalığı, vergi adaletinin sağlanamayışı, denetimin yetersizliği, vergilendirme ortamının belirsizliği, vergi

cezalarının hafifliği, vergi oranlarının yüksek olması sayılabilmektedir (<http://kayitdisiekonomi.com/makale/detay.asp?id=34>).

Vergi oranlarının yüksek olması bireylerin gelirlerinin büyük ölçüde azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle vergiye karşı bir tepki oluşmakta ve mükellefler daha az vergi ödemenin ya da vergi kaçırmanın yollarını aramaktadır.

Duesenberry etkisi nedeniyle birey alıştığı tüketim düzeyinden daha düşük bir tüketim düzeyine geçmek istememekte, bunun için başvurduğu ilk yol harcamalarını kısmak yerine, gelirini kaçırmak olmaktadır. Daha iyi koşullarda hayat sürdürmek, daha yüksek gelir elde etmek isteyen birey, vergi ödeyerek kayıtlı ekonomide kalmayı tercih etmemekte bu sayede kaçırıldığı vergilerle tüketimini maksimize edebilmektedir (Kıldış 2000: 2).

Ekonomik nedenlerin başında enflasyon gelmektedir. Enflasyon nedeniyle milli gelirin ülke içersinde adil dağılmaması, gelirlerin düşük olması ve yoksulluk kayıt dışı sistemi büyüten nedenler olarak sıralanabilmektedir.

Kayıt dışılığı ortaya çıkaran siyasi nedenlerin en önemlisi ise seçimlerdir. İktidarlar oy alabilmek için bazı kesimleri vergilendirmeden, vergi yükünü belirli kesimlere yüklemektedir. Bu nedenle vergi yükü artan kesimlerin kayıt dışına yöneldikleri gözlenmektedir. Diğer yandan hükümetlerin bütçe açıklarını finanse etmek için vergi yükünü arttırmaları aynı sonucu vermektedir. Bir kesimin ya da ekonomide faaliyet gösteren tüm ajanların vergi yüklerinin arttırılması kayıt dışı ekonomiyi ve istihdamı beslemektedir.

Diğer yandan; mali saygınlığının yitirilmesi kayıt dışı ekonominin büyümesinde rol oynayabilir (Toptaş 1998: 50). Ülkemiz vergi sisteminde, 1960–2002 yılları arasında 18 kez vergi affına ilişkin hükümler içeren kanunlar çıkarılmıştır. Sık aralıklarla çıkarılan vergi afları vergisini zamanında ödeyen mükellefler ile diğerleri arasında adaletsizliğe yol açmış, vergi affına alışan mükelleflerin sürekli bir beklenti içinde olmalarına neden olmuştur. Aynı zamanda vergisini ödeyen dürüst mükellefler de kayıt dışı sektöre yönelmişlerdir.

<http://kayitdisiekonomi.com/makale/detay.asp?id=34>

Bunun yanı sıra idari, hukuki, sosyal alt başlıklar olmak üzere birçok nedenden söz edebilmek olanaklıdır. Örneğin yasaların yeterince açık olmaması ve sürekli değişikliğe uğraması hukuki nedenler arasında yer alır. Gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre vergi oranları daha fazla olduğu için bu ülkelerde kayıt dışı ekonominin boyutları da oldukça büyüktür. Dolayısıyla vergi oranları ile kayıt dışı ekonomi arasında doğru yönlü bir ilişki söz konusudur. (Kıldış 2000: 2)

2.1.2 Kriz Ortamında Kayıt Dışılığın Nedenleri

Küresel ekonomik krizler ülke ekonomilerini dış ticaret ve finansal piyasalar yoluyla etkilemektedir. Dış ticaret farklı nitelikteki işgücü arasında ücret dengesizliklerine yol açmaktadır (Goldberg and Pavcnik 2004: 230). Emek yoğun işlerde çalışanların ücretleri artmazken kalifiye işgücünün ücretleri yükselmektedir. Gelişmekte olan ülkeler giderek daha fazla kalifiye işçi kullanmakta, bu nedenle ülke içinde kalifiye eleman kullanan sermaye yoğun sektörle kalifiye eleman kullanmayan (ya da oransal olarak az kullanan) emek yoğun sektörde çalışan işçiler arasında ücret dengesizliği artmaktadır (Zhu and Trefler 2005: 24 ve ILO 2007: 29). Emek yoğun sektörün küresel kriz ortamından daha fazla etkilenmesinin ve kayıt dışına doğru yönelmesinin birkaç önemli nedeni bulunmaktadır.

1.Emek yoğun sektörün rekabeti maliyet rekabetidir. Bu rekabet ancak ücret düzeyinin düşük tutulmasıyla gerçekleştirilebilmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında gerçekleştirilen ticaret nedeniyle gelişme yolundaki ülkelerde ücret adaletsizliği çeşitli nedenlerle derinleşmektedir (Andersen and Sorensen 2007: 5). Kriz ortamı bu süreci daha da beslemektedir. Emek yoğun sektörlerin talep esnekliğinin az, dolayısıyla emek talebi esnekliklerinin de düşük olması nedeniyle önce bu sektörler işgücü yapılarını değiştirmektedir.

2.Emek yoğun sektörün üretim fonksiyonu diğer ülkeler tarafından da bilinmektedir. Bu tarz bir üretim gereken makine ve teçhizat sağlandıktan sonra gerçekleştirilebilmektedir. Tekstil makinesini örneğin İtalya'dan getirten herhangi bir firma ya da uygun topraklara sahip çiftçi ilgili ekipmanla hemen üretime başlayabilmektedir. Sonuç olarak üretim fonksiyonu bilinen üretim yüksek kar marjı sağlamamaktadır. Bu nedenle üretimin sürdürülebilmesi özellikle (ücret) maliyetlerin düşük tutulmasına bağlıdır.

3.İşveren için kalifiye olmayan işgücü diğerlerine göre daha az önemlidir ve ikamesi çok kolay bulunabilmektedir. İşçi de aynı durumun farkındadır ve çalışabilmek için daha ağır şartlara kolaylıkla razı olmakta, kriz ortamlarında süreç daha da ağırlaşarak devam etmektedir. Ekonomik krizle birlikte kayıt dışılığa ilk geçen işgücü kesimi kalifiye olmayan ve emek yoğun piyasalarda çalışanlardır.

4.Kriz ortamında yükselen işsizlik rakamları, sosyal güvenlik sağlamasa da bir işe olan gereksinimi arttırmakta, iş arayanlar asgari ücret altında sosyal güvenlik harici çalışmaya razı olmaktadır. Bu tipteki işgücü arzının artması ücret artışlarını frenlemekte, işçinin pazarlık gücünü ve sendikalaşma düzeyini düşürmektedir.

3. TÜRKİYE'DE KRİZLER

Türkiye ülke içi ve dışı kırılganlıklar nedeniyle ekonomik krizlerle baş başa yaşamış bir ülkedir. 1994, 1999 ve 2001 Krizlerinin genel özelliği Türkiye'ye özgü kırılganlıklardan başlamaları ve dünya konjonktürüyle birleşen süreçte kriz ortamını şiddetlenmesidir. Siyasi, ekonomik ya da sosyal alandaki bir dengesizlikten kaynaklanan sorunlar ekonomik alanda krizlerin yaratıcısı olmuştur.

OPEC üyesi ülkeler tarafından petrol fiyatlarının yükseltilmesi 1970'li yıllarda yaşanan iki büyük petrol krizine; Meksika'da krizin başlaması, Brezilya ve Arjantin'in onu izlemesi ve gelişmekte olan ülkelere sermaye kaçırılması 1994 krizine; Arjantin krizinin Latin Amerika'ya yayılması, ABD'de 11 Eylül terörü ve Nasdaq'daki çöküşün diğer hisselerle bulaşması, ABD'de birçok şirketin iflas etmesi ve durgunluk dönemine geçilmesi gibi faktörler 2001 krizine etki etmiştir. Diğer yandan 1970'li yıllarda Dünya ekonomisinde görülen istikrarsızlık, enflasyon ve borç artışı, 1990 sonrasında yaşanan mali serbestlik ile sermayenin serbest dolaşımı da Türkiye'de istikrarsızlığı arttırmıştır (Kazgan 2005: 6-7).

Ancak 2001 krizi ve sonrasında girilen ekonomik, siyasi ve sosyal ortam ülke içi kırılganlıklara olan duyarlılığı azaltmış, son stand-by anlaşmasının ciddiyetle uygulanması ve 2001 krizinden sonra alınan önlemlerin finansal yapıyı güçlendirmesi nedeniyle Türkiye iç dinamikleriyle yaşadığı krizleri aşmaya başlamıştır. Diğer yandan küresel ticarete eklenmiş, AB'nin yedinci büyük ticaret ortağı ve dünyanın 16ncı büyük ekonomisi haline gelmiş Türkiye'nin iç sorunlarından kaynaklanabilecek kriz riski azalmaktadır.

Türkiye'nin üretimi emek yoğun sektörlerden ağırlıklı olarak sermaye yoğun sektörlerle kaymaya başlamıştır. Sermaye yoğun sektörler küresel piyasalarla rekabet edebilmektedir. Ancak emek yoğun sektörler için artık süreç tıkanma noktasına gelmiştir. Çünkü emek yoğun sektörlerin (tekstil-tarım) Çin, Hindistan, Pakistan gibi emek maliyeti ucuz ülkelerle rekabet edebilmeleri oldukça zor görülmektedir. Rekabet ancak emek maliyetinin düşürülmesiyle olanaklıdır. Bu noktada sosyal güvenlik sistemi dışına çıkmak bir çözüm olarak algılanmaktadır.

Firma ölçeğinde incelendiğinde küçük ölçekli firmalarda kayıt dışılığın ağır bastığı bilinmektedir. Bu nedenle emek piyasalarında da bir dönüşüm yaşanmakta ve süreç devam etmektedir. Bu süreçten en fazla kalifiye olmayan işgücü olumsuz olarak etkilenmektedir ve kalifiye işgücüyle arasında gelir adaletsizliği doğmaktadır.

1973-1974, 1979-1980 KRİZLERİ

1970’li yıllardan başlayarak yaşanan petrol krizleri, bir malın sıkıntısının çekilmesinden çok daha önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Stagflasyon yani enflasyonla birlikte görülen işsizlik olarak açıklanabilecek süreç petrol fiyatlarındaki yükselme sonucunda ortaya çıkan iktisadi bir gelişme olarak ilk kez 1970’li yılların ortalarında yaşanmıştır.

İlk petrol krizi 1974 yılında yaşanmış ve ham petrol fiyatları 4 kat yükselmiştir. Ham petrol fiyatınının 2.5 dolardan 11.6 dolara yükseltilmesinin, dünya ekonomisinin dengelerini alt üst ettiği ve petrol ithalatçısı olan Türkiye’nin dış ticaret açığını üç misli arttırdığı bilinmektedir. (<http://www.ekodialog.com/makale.indeks.html>)

Bu süreçte petrol ihracatçısı olmayan gelişmekte olan ülkelerin dış borçları 78,5 milyar dolardan 180 milyar dolara yükselmiştir. Ancak süreç devam etmiş ve OPEC’in 1979 yılında petrol fiyatlarını yüzde 150 arttırmasıyla ikinci petrol krizi ortaya çıkmıştır.

Neticede 1970’li yılların başında ve sonlarında yaşanan petrol krizleri Türkiye’de ödemeler dengesi açığının büyümesi, ekonomik ve siyasi alanda artan istikrarsızlık, döviz darboğazının üretimi durdurması gibi birtakım olumsuzlukları beraberinde getirmiştir.

1994 KRİZİ

Kazgan’ın belirttiği gibi Türkiye’nin dış ticaret pazarlarında (AB ülkeleri, ABD Rusya) oluşan durgunluk, ekonomik daralma ya da GATT kurallarına aykırı davranışlar, Türkiye’deki krizlerin baş göstermesinde önemli rol oynamıştır (Kazgan 2002: 9). Somçağ’a göre; 1994 krizi temelde uluslararası sermaye (sıcak para) hareketlerinin tetiklediği bir krizdir (Somçağ; /www.netkitap.com, 10.12.2009). Tokgöz’e göreyse; krizin tırmanmasında bankaların açık pozisyonlarının 5 milyar ABD dolarına ulaşması ve bankaların kambiyo zararlarını sınırlandırmak için, döviz alımlarını arttırmaları etkili olmuştur (Tokgöz 2001).

1993 yılı sonlarında başlayıp 1994’te patlak veren kriz kısa süreli fakat şiddetli oldu. 1993 yılı ortalarında siyasi otorite tarafından yüksek faiz oranlarının düşürülmesi gerektiği açıklandı ve bu aşamada ekonomiye likidite enjekte edildi. Ancak bu durumun döviz talebini iyice arttırdığı görüldü. Sonuç olarak Ocak 1994’te 19.000TL/\$ olan döviz kuru Nisan 1994’te 38.0000TL/\$’ a çıkarken Merkez bankası rezervleri 7 milyar dolar’dan 3 milyar dolara düştü.

Döviz kurunun sürekli artması ve Merkez bankasının rezervlerinin bunu karşılayamaması üzerine dönemin hükümeti tarafından 5 Nisan 1994'te ilan edilen ekonomik istikrar programı uygulamaya konuldu. Bu kararlar ekonominin kısa vadede toparlanmasını sağlasa da bu geçici bir iyileşme oldu. (<http://www.ekodialog.com/makale.indeks.html>)

Cari açığın 1 milyar dolardan 6.4 milyar dolara yükselmesi, borç stoğunun 12 milyar dolar artması, gecelik borçlanmada %400'leri aşan faiz, TÜFE'nin %106'ya yükselmesi %20 işsizlik oranı ile GSMH'nin % 6 dolaylarında düşüş göstermesi 1994 krizinin ekonomide yarattığı etkiler olarak sayılmaktadır (Çalık; <http://cesran.org/>, 9.12.2009).

1999-2001 KRİZLERİ

1999 krizinin altında küresel kriz, Rusya krizi, seçimlerden kaynaklanan siyasi boşluk ve 17 Ağustos depreminin yarattığı ekonomik yavaşlama gibi nedenler bulunmaktadır. Diğer yandan bu krizin ardında Gümrük Birliği'nin ilk etkilerinin (kaynak dağılımı etkileri) iyi idare edilememesi ve cari açığın sürekli yükselmesi de önem taşımaktadır.

Bu dönemde altı milyar doların üzerinde sıcak para çıkışı yaşanmış, GSMH %6,4 oranında düşmüş, TEFİ % 63'lere kadar artmış, reel faiz %37'ye yükselmiş ve dış borçlar 103 milyar dolara ulaşmıştır. Kazgan'a göre; TCMB'nin para basmaması, IMF nedeniyle kamu harcamalarının sınırlandırılması 2001 krizinde etkili olmuştur. 2001 yılında borçların toplamı GSMH'yı aşmıştır (Kazgan 2005: 13).

Döviz kuru krizi olarak nitelendirilen, 19 Şubat 2001 krizi Başbakan ile Cumhurbaşkanı arasındaki tartışmayla baş göstermiş ve "Büyük Çöküş" olarak ifade edilmiştir. 2001 krizinde para piyasasında gecelik faiz % 6200 e kadar çıkmış ve kısa bir süre ortalama % 4018,6 olmuştur. 16 Şubat'ta 27,94 milyar dolar olan Merkez Bankası döviz rezervi 23 Şubatta 22,58 milyar dolara inmiş ve rezerv kaybı 5,36 milyar dolara ulaşmıştır (Uygur 2001: 23).

2001 Krizinde yaşanan finansal çöküntüyle birlikte üçlemenin olanaksızlığının farkına varılarak döviz çıpası terk edilmiş ve kur dalgalanmaya bırakılmıştır. Diğer yandan finansal piyasalar yeniden organize edilerek daha güçlü bir yapıya kavuşturulmuştur.

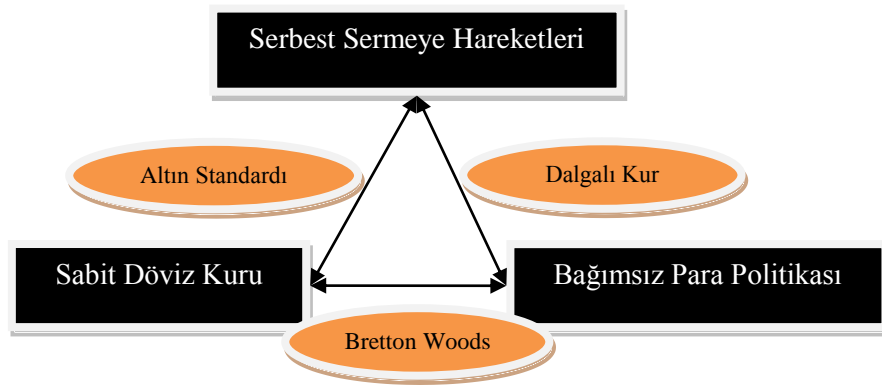
Türkiye sermaye akımlarını serbest bıraktığı ortamda aktif para politikası da uygulayarak, yüksek reel faizleri sıcak para yaratma mekanizması olarak görmüştür. Yaratılan sıcak para cari açığın finansmanı için kullanılmıştır. Cari açık büyük oranda gümrük birliğinin

iyi idare edilememesinden kaynaklanmış, artan ithalatın finansmanı yüksek reel faizlerde görülmüştür.

Bu sırada döviz kurları da çıpa olarak alınarak, aktif kur politikası uygulanmıştır. Teoride yer alan ve üçlemenin olanaksızlığı olarak nitelendirilen üç durum da aynı anda kullanıldığından aşırı değerlenmiş Türk Lirası yaratılmış, döviz rezervleri azalmış, siyasi istikrarsızlık süreci beslemiştir.

Tablo 2

Üçlemenin Olanaksızlığı

Kaynak: Bakkalcı, A. C. (2008), Küreselleşme Bölgesel Entegrasyonlar Ülkelerüstü Kurumlar, Nobel Kitabevi, İstanbul, s.256.

Para otoritesinin açıkladığı hedefe yönelik hareket ederek döviz yükümlülüklerinde açık pozisyon (*long position*) alan bankalar (Demirbank başta olmak üzere) iflas etmiş, siyasal krizle birleşen ekonomik kırılganlık 2001 krizini yaratmıştır.

Sonuçta finansal sistem en güçlü aktörlere kalmış, finansal kırılganlıklar giderilmiştir. 2001 Krizi Türkiye'nin iç dinamiklerinden kaynaklanan krizlere karşı direnç kazandığı ortamı oluşturmuştur. Bu yıl gümrük birliğinden kaynaklanan dinamik etkilerin etkin olarak başladığı zamanı da oluşturmuş, Türkiye ekonomisi yapısal olarak değişmeye başlamıştır.

Ataman'a göre; kriz sonrasında firmalar, üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla, üretimde kullandıkları ithal mallarını değiştirmişler, istihdamı daraltma ve personel ücretlerini azaltma yoluna gitmişlerdir. 2001 krizinden sonra toplam talepte yaşanan daralma nedeniyle GSMH % 9,4 oranında azalmış, özel sektör yatırımları durma noktasına gelmiştir. Firmalarda

işten çıkarmaların artması, kapanışların % 13,7 artması ve yeni firmaların açılmasında %10,5 oranında düşüş yaşandığı görülmüştür (Erdönmez 2003: 39).

Makro çerçevede Türkiye’de 2001 krizinin diğer krizlerden farkı ekonomi krize yakalandığında kamu borçlarının ve enflasyonun oldukça yüksek seyretmesi olarak değerlendirilmektedir.

2001 krizinin yaşandığı dönemde sağlık hizmetlerinden yararlanma konusunda(eczaneler, ilaç alımları)ciddi bir azalma olduğu tespit edilmiştir bu durum krizin toplum üzerinde de etkilerinin olduğunu yansıtmaktadır.

Krizle birlikte finansal sektörde görülen olumsuzluklar özellikle Türk Lirası’nın döviz karşısında değer yitirmesiyle birlikte reel sektörü etkiler hale gelmiştir. Üretim azalarak işsizlik artmış, sürece yüksek oranlı enflasyon eşlik etmiştir.

2001 krizinden sonra Türkiye ilk kez bir Stand By anlaşmasının koşullarına uyarak, ekonominin keyfi yönetiminden uzaklaşmıştır. Gerek üretim süreci gerekse finansal yapılanmada meydana gelen sağlam yapı Türkiye’yi içsel kırılmalıklarına karşı daha duyarsız hale getirmiştir.

2009 KRİZİ VE TÜRKİYE

Türkiye, ABD çıkışlı finansal krizden ilk değil ikinci dalgada etkilenmiştir. Krizin ilk dalgası Avrupa Birliği’nin finansal sistemini uyarmış, İzlanda örneğinde olduğu gibi hizmetler sektörü bankacılık sistemine dayanan ülkelerin finansal sistemleri olumsuz etkilenmiştir. Diğer yandan ABD’nin dış ticaretinin daralmasından kaynaklanan talep azalması Avrupa Birliği ülkelerinin reel sektörlerinin de daralmasına yol açmıştır.

Türkiye’deki finansal piyasalar krizden beklendiği kadar olumsuz etkilenmemiştir. 2001 kriziyle finansal sistemini yeniden organize eden ve güçlendiren Türkiye, finansal krizden kolay sıyrılmış, ancak asıl etki reel piyasalarda hissedilmiştir (Macovei 2009: 1).

Türkiye’de reel sektörü etkileyen kriz; milli gelir daralması, işçilerin pazarlık güçlerinin azalması, reel ücretlerin düşmesi gibi birkaç kanaldan emek piyasalarına bulaşmıştır (Onaran, www.global-labour-university.org, 26.11.2009).

Ekonomik krizin Türkiye’deki emek piyasalarını etkileyerek kayıt dışılığı besleyen süreci aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir;

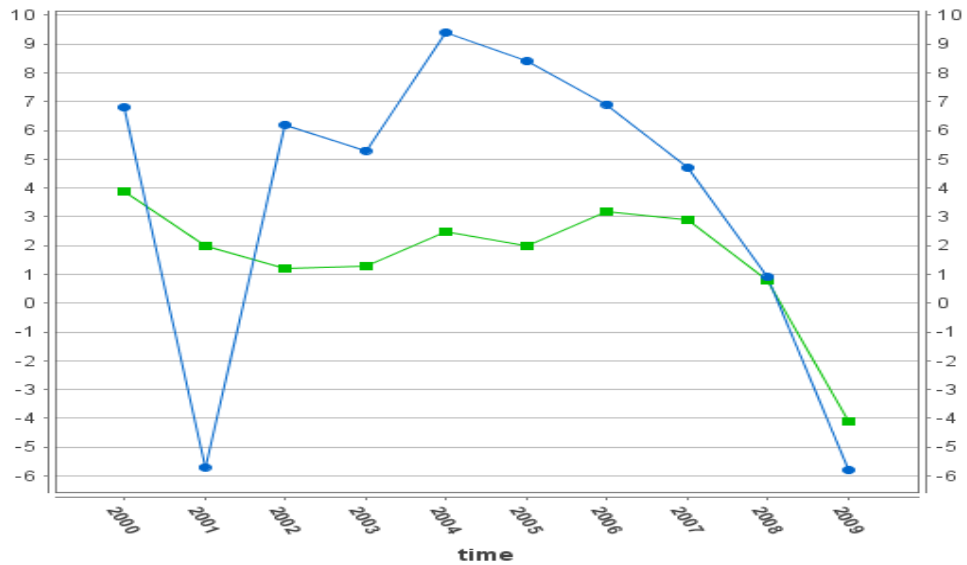
- i. Milli gelir daralması,
- ii. İşçilerin ve sendikaların pazarlık güçlerinin düşmesi.
- iii. Reel sektörün üretim yapısının değişmesi.
- iv. İşgücü piyasalarındaki sertlikler

i. Milli Gelir Daralması

Türkiye'deki tüm büyük krizler gibi, son ekonomik kriz de milli gelir daralmasıyla sonuçlanmıştır. Milli gelir harcama, üretim ve gelir olmak üzere üç temel unsur tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla üretim ya da harcamalarda meydana gelen daralmalar, üretim faktörlerinin sözü geçen üretimden aldıkları payı doğrudan azaltmaktadır. Milli gelir azalması sonucunda kişi başına düşen gelir düzeyi düşmüş ve emek piyasalarında başlayan olumsuzlukların ilk aşaması başlamıştır.

AB (27) ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türkiye'nin daha hızlı büyüdüğü ancak kriz zamanlarında daha hızlı küçüldüğü gözlenmektedir.

AB ve Türkiye'nin Reel GSYİH Büyüme Hızları (2000-2009 % Artış)

Kaynak: Eurostat verileri.

Finansal küresel kriz AB ülkeleriyle aynı anda Türkiye'yi de etkileyerek GSYİH daralmasına neden olmuştur. Kriz AB'den hem finansal hem de reel kanaldan bulaşmıştır. Bu bulaşma sonucunda imalat sanayi kapasite kullanım oranları azalmıştır. Azalmanın 2008'in ikinci çeyreğinden itibaren artarak sürdüğü gözlenmektedir.

Sanayi Kapasite Kullanım Oranları (2007-2010)

Reel parametrelerde meydana gelen bozulma emek piyasalarında reel ücretlerin baskılanması ile sonuçlanmıştır.

ii. Reel Ücretlerin Baskılanması Sendikal Gücün Azalması

Yasal olarak toplu pazarlık sürecinin yetersizliği, pek çok sayıda firmanın kapanması, küresel sisteme uyum sağlayamayan emek yoğun sektörler ve kapasite kullanım oranlarının düşmesi nedeniyle reel ücretler baskılanmıştır. Kriz ortamı nedeniyle işgücü ücretlerindeki artışlar, ortalamada milli gelir artış hızının altında kalmaktadır.

İşsizliğin artması nedeniyle işçilerin ve sendikaların pazarlık güçleri düşmüş, reel ücretler işsizlik histerisi nedeniyle azalmıştır. İşini kaybedeceğinden korkan işgücü yasal haklarını bile kullanmaktan çekinir hale gelmektedir. İşten çıkarma ile tehdit eden işveren işçiden iş akdinde yer almayan yüklenimler isteyebilmektedir.

Diğer yandan işveren sendikal işçiyi kabul etmemekte ya da işten çıkarmaktadır. Sendikaların politize olmaları ve rasyonel isteklerde bulunmamaları da işçinin hakkının korunmasına katkıda bulunmamaktadır.

Kalifiye olmayan işgücü dışa açılma nedeniyle çeşitli yönlerden etkilenmektedir. Çalışılan işyeri koşulları giderek ağırlaşmaktadır. Bu nedenle işgücü piyasasında daha hızlı iş değiştirme görülmekte, işçinin pazarlık gücü azalmaktadır (Jansen and Lee, 2007: p.44). İşgücünün pazarlık gücünü azaltan etmenlerin başında reel sektör üretim yapısının dönüşümü gelmektedir.

iii. Reel Sektörün Üretim Yapısının Değişmesi

Türkiye’de reel sektörün üretim karakteri hızla değişmektedir. Küreselleşme sürecinin uyardığı düzlemde AB ile ekonomik entegrasyon kuran Türkiye’de yapısal dönüşüm yaşanmaktadır. Üretim emek yoğun sektörlerden sermaye yoğun sektörlerle kaymakta, bu durum emek yoğun sektörlerin teknolojik işsizlikle karşılaşmasına yol açmaktadır.

Tablo 4

Türkiye’nin Üretim Yapısındaki Dönüşüm

SIRA	1996	SIRA	2008
1	Örme giyim eşyası ve aksesuarları	1	Motorlu kara taşıtları
2	Örülmemiş giyim eşyası	2	Demir ve çelik
3	Demir ve çelik	3	Makineler, mekanik cihazlar
4	Elektrikli makine ve cihazlar	4	Elektrikli makine ve cihazlar
5	Meyveler	5	Örme giyim eşyası ve aksesuarları
6	Kara taşıtları	6	Mineral yakıtlar, mineral yağlar
7	Makineler, mekanik cihazlar	7	Demir veya çelikten eşya
8	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu	8	İnciler, kıymetli taş ve metal
9	Tütün ve mamulü	9	Örülmemiş giyim eşyası
10	Dokumaya elverişli madde	10	Plastik ve plastikten mamul eşya

Tablo üretim yapısındaki dönüşümü göstermektedir. Bu dönüşüm tekstil ve tarım sektörlerinin giderek daha az önemli hale geldiklerini ifade etmektedir. Bu sektörlerin dış âlemle kalite ve marka rekabetinden çok maliyet rekabeti yapması nedeniyle ücret düzeyi temel rekabet parametresi haline gelmektedir. Anılan sektörlerin dış âlemle rekabetleri ücretlerin sabit tutulmasını gerektirmekte, kayıt dışı ekonomiyi uyarmakta ve sektörlerin giderek rekabet yarışından kopmalarına yol açmaktadır.

Süreç işgücü piyasalarında görülen sertliklerle birleştiğinde durum daha da ağırlaşmaktadır.

iv. İşgücü Piyasalarındaki Sertlikler

İşgücü piyasasında görülen sertlikler tüm dünya işgücü piyasalarında olduğu gibi Türkiye’de de bulunmakta ve sosyal devlet anlayışının gerekliliği olarak ortaya çıkmaktadır.

Bunların başında kıdem tazminatları, yüksek asgari ücretler, yüksek sosyal güvenlik prim ödemeleri gelmektedir. İşsizlikle mücadelede Dünya Bankası'nın Türkiye'ye tavsiyesi "işgücü piyasası esnekliğinin artırılması" şeklindedir.

İşgücü piyasası esnek ve katı yönleriyle farklı çevrelerce ve farklı şekilde yorumlanmaktadır. TÜSİAD'a göre;

"İşgücü piyasamız; işsizlik tazminatının çok sınırlı kalması, yüksek ücret farklılıkları ve ücretlerin herhangi bir endekse tabi olmamaları, kısmi sendikal örgütlenme, yaygın kayıt dışılık gibi özellikleriyle bir hayli esnek olsa da, kıdem tazminatı yükü dâhil ağır istihdam vergileri, yarı merkezi ya da yarı âdemi merkezi toplu pazarlık düzeni, vasıf uyumsuzluğu, iş arama-bulma sisteminin geriliği gibi özellikleriyle, bir hayli katılıklar içermektedir".

2003 yılından sonra çıkarılan iş yasaları esnek çalışma ile ilgili yasal düzenlemeleri içermektedir. 4857 sayılı iş kanunu belirli süreli çalışma, kısmi süreli çalışma, deneme süreli çalışma, geçici süreli çalışma ve taşeronla bağlı çalışma gibi ülkemizde çok yaygın görülen esnek çalışma türlerini ayrıntılı bir biçimde düzenlemiştir.

Bu düzenlemelere karşın diğer ülkelerle karşılaştırıldığında çok yüksek olan kıdem tazminatı işgücü piyasasındaki katılıkların başında gelmektedir. Ancak kıdem tazminatı basit bir tazminat olmanın ötesinde geniş ölçüde sosyal amaçlara hizmet eden bir kurumdur. İşgücü piyasasına yönelik politikalardan, işsizliğin olumsuz sonuçlarını telafi etmeyi ve işsizlere belirli ölçüde ekonomik güvence sağlamayı hedefleyen; pasif istihdam politikası işlevini gören kıdem tazminatının kaldırılması ve/veya işçi sınıfının bu haktan vazgeçmesi söz konusu değildir. Bu bağlamda yüksek kıdem tazminatının azaltılması önerilmektedir.

İşgücü maliyetleri birçok OECD ülkesine göre oldukça yüksektir. "OECD verileri incelendiğinde Türkiye'nin işçilik maliyetlerinin 2002 yılında %42'sinin istihdam vergilerine (ücretten alınan vergiler ve sosyal güvenlik primleri) ayrıldığı görülmektedir. Bu oran OECD genelinde %24, ABD'de %17,6, İrlanda'da %9'dur. Asgari ücrete uygulanan vergi yükü OECD bölgesindeki en yüksek düzeye sahiptir." (DPT 2007: 61)

Türkiye'deki işgücü maliyetlerindeki artış büyük ölçüde ücret dışı işgücü maliyetlerinden (SSK primleri, işverenin devlete yaptığı diğer yasal ödemeler, sosyal yardımlar) kaynaklanmaktadır. Ücret dışı işgücü maliyetlerinin yüksek olması ülkelerin rekabet güçlerini, sanayinin rekabet edilebilirliğini azalttığı gibi haksız rekabeti ve kayıt dışı istihdamı arttırmaktadır. <http://www.tumgazeteler.com/?a=634520>

4. KRİZ VE TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞILIK

Kayıt dışı ekonomi ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre farklı nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de vergi oranlarının yüksek olması, vergi yükünün fazlalığı, ekonominin yeteri kadar gelişmemesi ve küreselleşme gibi faktörler kayıt dışı ekonominin gelişmiş ülkelere oranla daha fazla görülmesinde etkili olmaktadır. Devletin azalan gelirlerini arttırmak için vergi oranlarını yükseltmesi kayıt dışı ekonominin boyutlarının daha da genişlemesine yol açmaktadır. Buna ek olarak Türkiye’de denetimin yetersiz olması kişilerin rahatlıkla vergi kaçırmasına, kayıt dışına çıkmasına sebep olmakta ve cezai yaptırımların caydırıcı olmaması da kayıt dışılığın devam etmesinde önemli bir etken olarak görülmektedir.

Ülkemizde kayıt dışı ekonomi tarım ve hizmet sektöründe yoğun olarak yaşanmaktadır. Ayrıca tüm sektörlerdeki küçük işletmelerin yaygınlığı, nüfusun hızla artması, enflasyonun yükselmesi ve gelir dağılımının bozulmasıyla birlikte görülen ekonomik krizler ve istikrarsızlık gibi faktörler kayıt dışı ekonomiye eğilimi attırmaktadır.

Aslanoğlu’na göre; bir ekonominin başlıca amacı kaynak dağılımında verimliliğin, yeterli ve sürdürülebilir büyümenin, adil gelir dağılımının, iç ve dış dengenin sağlanmasıdır. Ancak kayıt dışı sektörün varlığı durumunda sözü edilen değişkenler doğru olarak kullanılamamakta ve/veya saptanamamakta, bu durum ekonomide başarısızlığa yol açmaktadır.

2001 Krizinden sonra girilen istihdam yaratmayan büyüme (*jobless growth*) ve yaratıcı yok etme (*creative destruction*) süreci kayıt dışılığı ve enformel sektörü uyarmış, 2008 Krizi durumu ağırlaştırmış, Gümrük Birliği’nin yarattığı sermaye yanlı büyüme istihdam yaratma kapasitesini azaltmıştır.

Türkiye kayıt dışılığın hemen hemen her sektörde yaygın olduğu bir ülkedir. Bu noktada ekonominin üretim yapısının geleneksel emek yoğun sektörler ağırlıklı bir yapı çizdiği gözden kaçırılmamalıdır. 1994 ve 2001 krizleri kayıt dışılığı uyarmış, 2001’den sonra özellikle tarım dışı alanda kayıt dışı istihdam artmıştır (Gürsel and Pelek <http://betam.bahcesehir.edu.tr>, 22.11.2009).

Küresel krizin Türkiye’nin kayıt dışı sektörüne bulaşmasının temel nedeni dış ticaretin uyardığı gelişmelerde aranmalıdır. Küresel sisteme eklenen Türk Ekonomisi, aynı sistemin gösterdiği temel trend değişmelerinden doğrudan etkilenir hale gelmiştir. Bu noktada özellikle dış ticarete konu olan sektörlerde çalışanların, sektörün dış dünyadaki rekabet yapısına bağlı olarak etkilendikleri gözlenmektedir. Dış dünya ile yapılan ticarete rekabet

performansı düşen sektörlerde çalışanlar krizden en olumsuz etkilenen kesimi oluşturmaktadır. Diğer yandan dış dünyayla yapılan ticarete rekabet düzeyini hızla yükselten sektörde çalışanlar kayıt dışılığı daha az hissetmektedir. Emek piyasalarında dış ticarete uyum sağlayıp teknolojik üretim yapan sektörlerde çalışanlarla, dış ticarete rekabet avantajını hızla kaybeden ya da dış ticarete hiç konu olmayan sektörlerde çalışanlar arasında ücret dengesizliği görülmeye başlanmış, küreselleşme akımlarıyla da birleşen değişim dual işgücü yapısı ortaya çıkarmıştır.

Tablo 3

Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Aylık Ortalama Ücret Maliyetleri (Artan sıralama 2004-2008 karşılaştırması)

Ekonomik faaliyet (EFİS Rev.1.1)		Aylık ortalama işgücü maliyeti (TL)	
		2004	2008
Toplam – Total		1 388	1 833
(DC)	Deri ve deri ürünleri imalatı	750	988
(F)	İnşaat	920	1 055
(DB)	Tekstil ve tekstil ürünleri imalatı	841	1 091
(DN)	Başka yerde sınıflandırılmamış imalatlar	814	1 145
(DD)	Ağaç ürünleri imalatı	848	1 250
(H)	Oteller ve lokantalar	849	1 254
(DH)	Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı	1 098	1 404
(D)	İmalat	1 129	1 576
(DK)	Makine ve teçhizat imalatı	1 135	1 595
(K)	Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri	1 277	1 597
(DI)	Metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı	1 244	1 601
(DA)	Gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı	1 180	1 681
(DE)	Kağıt hamuru, kağıt ve kağıt ürünleri imalatı;	1 374	1 698
(G)	Toptan ve perakende ticaret; motorlu taşıt,	1 146	1 725
ORTALAMA		1388	1833
(DJ)	Ana metal ve fabrikasyon metal ürünleri imalatı	1 378	1 863
(DL)	Elektrikli ve optik donanım imalatı	1 388	1 909
(M)	Eğitim	-	1 993
(DM)	Ulaşım araçları imalatı	1 521	2 184
(O)	Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmet faaliyetleri	-	2 214
(C)	Madencilik ve taşocaklığı	1 585	2 222
(N)	Sağlık işleri ve sosyal hizmetler	-	2 288
(I)	Ulaştırma, depolama ve haberleşme	1 762	2 558
(DG)	Kimyasal madde ve ürünler ile suni elyaf imalatı	2 217	3 127
(E)	Elektrik, gaz, buhar ve sıcak su üretimi ve dağıtımı	2 116	3 593
(J)	Mali aracı kuruluşların faaliyetleri	3 031	4 264
(DF)	Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri	4 160	6 094

Kaynak: TÜİK, 2004 ve 2008 İşgücü Maliyeti Araştırması Sonuçları

Ülke içinde kalifiye olarak çalışan elemanların ücret düzeylerinin yükseldiği, kalifiye olmayan ve özellikle emek yoğun piyasalarda çalışanların ücretlerininse karşılaştırmalı olarak

azaldığı gözlenmektedir. Süreç bir süreliğine kayıt dışılığı tırmandırmış, emek yoğun piyasalardaki sorun artarak devam etmiştir.

Türkiye’de kayıt dışı ekonominin boyutları konusunda net bir rakam söylenememektedir. Yapılan çeşitli çalışmalarda kullanılan ölçüm yöntemleri ve ulaşılan sonuçlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

4.1. Alan Yazın Çalışmaları

ARAŞTIRMACI	TAHMİN YÖNTEMİ	YILLAR	KAYITDIŞILIK (Oran)
O.Altuğ	Vergi Yaklaşımı	1992	35.00
T.Deriyodik	Vergi Yaklaşımı	1989	46.94
D.Hakioğlu	Ekonometrik	1989	18.00
Y.Ilgın	Nakit Oranı	1993	54.3
Z.Kasnakoğlu	Nakit Oranı	1997	30-61
M.Dayıoğlu	Ekonometrik	1997	9-13
E.Erdil	İşlem Hacmi	1997	31.00
L.Koçoğlu	Duyarlık Analizi	1987	19.6-26.5
A.F.Özsoylu	Nakit Oranı	1990	11.70
A.Temel	Vergi Yaklaşımı	1991	16.4-29.9
A.Şimşek	Ekonometrik	1991	7.88
R.Yamak	Ekonometrik	1994	10.00
F. Yurdakul	Basit Parasal Oran	2006	51.15
E. Baldemir	Mimic Model (Ekonomet.)	2003	10,80

Kaynak: DPT, 2001, s.11 ve diğer çalışmalar.

Türk alan yazınında kayıt dışı istihdam üzerine yapılan çeşitli çalışmalar olmakla birlikte, kayıt dışılığı dış ticaret ya da dış kaynaklı ekonomik krizlerle ilişkilendiren analizlere rastlamak güçtür. Bu güçlüğü iki temel nedeni bulunmaktadır. İlk neden Türk ekonomisinin dışa açılma sürecinin Gümrük Birliği ile birlikte başlamış olmasıdır. İkinci nedense 2008-2009 Krizine kadar girilen krizlerin genellikle iç kırılmalıkların uyarması sonucunda ortaya çıkmasıdır.

Diğer yandan kriz – kayıt dışı ilişkisini açıklayabilecek yeterli düzeyde anlamlı verinin oluşturulamaması alan yazının sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Kayıt dışılığı ölçmenin

zorluğu, kayıt dışı dönemlerin kendine has ekonomik kırılganlıklarıyla birleştiğinde sorun daha da ağırlaşmaktadır.

Kayıt dışılıkla dış ticareti doğrudan ilişkilendirmeye çalışan Baldemir ve arkadaşlarının modelinde dışa açıklık arttıkça kayıt dışılığın da arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum aşağıda da ifade edileceği gibi Türk ekonomisindeki görülen yapısal dönüşümün bir sonucudur ve yaratıcı yok etme sürecinin göstergesi niteliğindedir. Aynı çalışmada faiz oranı, vergi yükü, TEFİ ve vergi gelirleri ile kayıt dışılık arasında pozitif ilişki gözlenmiştir (Baldemir, www.ekonometriderneği.org).

Yurdakul'un 1985-2006 dönemi için yaptığı Engle-Granger tahminleme yaklaşımında sözü edilen dönemde yaşanan krizlerle kayıt dışılık arasında anlamlı bir bağ kurulamamıştır. Kayıt dışı faktörlerle vergi yükü, GSMH değişimleri ve yatırımlar arasında bağ kurulabilmiştir (Yurdakul 2007: 216-217).

4.2.Kayıt Dışı Ekonominin Yurt İçi Nedenleri

Türkiye'de kayıt dışı ekonominin görülmesinin temel yapısal yurtiçi nedenleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir.

Demografi

Türkiye nüfusu hızla artan bir ülkedir. Çalışma çağındaki nüfusun artması işgücünü arttırmakta, artan işgücünün istihdam edilebilmesi için yeterli iş olanağı yaratılamaması işsizliğe yol açmaktadır. Bu durum kayıt dışılığı cazip kılmaktadır.

Göç

Kırsal kesimden kentlere yapılan göçler sonucu nitelsiz işgücü arzı artmaktadır. Özellikle kadınlar daha az ücretle, sosyal güvenceden yoksun olarak çalışmayı kabullenmektedir.

İstihdam yapısı

Türkiye'de istihdamın hizmet ve tarım sektörüne dayanması ve özellikle küçük işletmelerin yaygınlığı buralarda denetimi güçleştirmektedir.

Gelir Dağılımı

Gelirin adaletsiz dağılımı nedeniyle düşük gelirli gruplar, gelirlerini arttırmak amacıyla kayıt dışı istihdamda yer almaktadır.

Vergi Rejimi

Vergi oranlarının yüksek olması, etkin bir denetimin sağlanamaması, sürekli çıkarılan vergi afları ve cezai yaptırımlardaki yetersizlik kayıt dışı ekonomiyi beslemektedir.

Sosyal Güvenlik Düzenlemeleri

Sosyal güvenlik primleri ve vergi dışı mali yükler ağırdır. Bu durum brüt ve net gelir arasındaki makası açmakta kayıt dışılığı uyarmaktadır.

Kayıt dışılığın bir diğer boyutunu da yabancı kaçak işçilik oluşturmaktadır. Yabancı kaçak işçiler ülkemiz işçilerine göre daha düşük ücretle, daha kötü çalışma şartlarında ve daha yoğun bir tempoda çalışmayı kabul etmeleriyle kayıt dışı istihdamı arttırmaktadırlar.

Diğer yandan kayıt dışı ekonominin yurtdışından beslendiği kanallar da bulunmaktadır. Bu kanallar dış ticaret ve küreselleşme olarak sınıflandırılabilir.

Küreselleşme

“1970’lerin sonlarından itibaren pazarların daralması ve talebin çeşitlenmesi nedeniyle rekabet koşullarının şiddetlenmesi sonucunda, esnek üretim ve bilgiye dayalı yeni ekonomik koşullar, kayıt dışılığı arttıran bir diğer unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Küreselleşme, sermayenin dünya çapındaki hareketliliği anlamında gerçekleştiğinden ticaretin kolaylaşması rekabet ortamını arttırdığı için, küresel rekabet işletmeleri kayıt dışılığa yönelmektedir.”

<http://busam.beykent.edu.tr/resimy/kayitdisi-ekonomi.doc>

Ekonomik kriz insanı doğrudan ilgilendirmekte, insan istihdam piyasasının hammaddesini oluşturmakta, bu nedenle sosyolojik, psikolojik ve ekonomik açıdan krizden en çok etkilenen üretim faktörü haline gelmektedir. Bu noktada yalnızca işçi değil aynı zamanda kapasite kullanım oranları düşen ve firması kapanan işveren de krizin süjesini oluşturmaktadır.

4.3.Kriz ve Kayıt Dışı Ekonomi

Yapılan araştırmalar Türkiye'deki istihdamın yarıya yakınının kayıt dışı sektörde yer aldığını göstermektedir.

Tablo 5

Kayıt dışı İstihdam (15+yaş, Bin Kişi)

	Kayıt dışı İstihdam	Toplam İstihdam	Kayıt dışı İstihdam oranı (%)	İşsiz Sayısı	İşsiz (%)
2006	9.827	20.954	46,9	2.295	9,9
2007	9.415	20.738	45,4	2.376	10,3
2008	9.219	21.194	43,5	2.611	11,0
2009	9.319	21.277	43,8	3.471	14,0

Kaynak: TÜİK.

Tablodan anlaşılacağı üzere Türkiye'de kayıt dışılık oldukça yüksektir. Kayıt dışı ekonomi kırsal kesimde kentsel yerlere göre saha yaygındır. Son yıllarda kayıt dışı rakamın düşmeye başlaması iyi bir gelişme gibi gözlene de aslında oldukça düşündürücü bir duruma dikkat çekmektedir. İşsiz sayısı yükselmesine rağmen kayıt dışı istihdam azalmaktadır. Yani artık sosyal güvenceden yoksun olsa da çalışmak isteyen nüfus iş bulamamakta, kayıt dışı olarak bile istihdam edilememektedir.

Kadınların istihdam içindeki payı giderek düşmektedir. Eğitimsiz kadınların ev hanımlığı, sosyal güvenceden yoksun çocuk bakıcılığı, ev temizliği ya da benzeri işlerle uğraştıkları bilinmektedir. Tarımda çalışan işgücünün çözülmesi nedeniyle kente göçen işgücü sosyal güvenli bir iş aramak yerine, geçici de olsa herhangi bir işte çalışmak zorunda kalmaktadır.

Krizin kayıt dışı istihdamı beslemesi 1994, 1999-2001 krizlerinin ortak yanı olmuştur. Ancak 2008 krizinin de kayıt dışılığı beslemesi beklenirken durum yukarıda da belirtildiği gibi beklentilere uymamıştır. Konuyla ilgili yapılan ekonometrik tahminlerimiz de tamamen sapmalı sonuçlar vermiş, beklentilerle örtüşmeyen bir ekonomik öngörü elde edilmiştir. Bu oldukça tehlikeli bir duruma işaret etmektedir. Kayıt dışında istihdam edilenler de işten çıkarılmış, istihdam piyasaları kriz fırsatıyla istihdam yapısını yeniden organize etmeye başlamıştır. Orta vadede ekonomik anlamda kabul edilebilir olan bu durum sosyolojik sorunları da beraberinde getirebilecektir.

SONUÇ

Türkiye’de ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmının kayıt dışı sektörde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Kayıt dışı ekonomi Türkiye dâhil tüm ülke ekonomilerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle kayıt dışıyla mücadele anlamında birtakım önlemler alınması gerekli görülmektedir. Önlemler arasında; etkin bir inceleme sistemi oluşturulması ve bu konuda rasyo analizinden yararlanılması gerektiği düşünülmektedir.

Kayıt dışı ekonominin sifıra indirilmesi beklenmemekle birlikte minimum seviyeye düşürülmesi için çeşitli çözüm önerileri geliştirilmektedir. Para hareketlerinin bankalar aracılığıyla yapıldığı gelişmiş ülkelerde tüm para hareketleri banka sisteminden kontrol edilmekte ve bu durum kayıt dışıyla mücadelede etkili olmaktadır. Ülkemizdeyse para hareketlerinin kontrolü aynı etkinlikte sağlanamamaktadır

Kayıt dışı istihdamın varlığı ve artmasına neden olan faktörler kurallı ekonomiyi dışlamakta, haksız rekabete, kamunun vergi, sosyal güvenlik primi gibi gelirlerinde kayıplara, sosyal güvenlik ve iş hukukundan doğan haklardan yoksunluk ve sosyal politika etkisizliğine neden olmaktadır. Gerekli önlemler alınmadığı sürece kayıt dışılığın her geçen gün artacağı ve bu tür olumsuzlukları da beraberinde getireceği tahmin edilmektedir.

Ülkemizde kayıt dışı ekonomi tarım ve hizmet sektöründe yoğun olarak yaşanmaktadır. Ayrıca tüm sektörlerdeki küçük işletmelerin yaygınlığı, nüfusun hızla artması, enflasyonun yükselmesi ve gelir dağılımının bozulmasıyla birlikte görülen ekonomik krizler ve istikrarsızlık gibi faktörler kayıt dışı ekonomiye eğilimi arttırmaktadır.

Küresel ekonomik krizler ülke ekonomilerini dış ticaret ve finansal piyasalar yoluyla etkilemektedir. Dış ticaret farklı nitelikteki işgücü arasında ücret dengesizliklerine yol açmaktadır. Emek yoğun işlerde çalışanların ücretleri artmazken kalifiye işgücünün ücretleri yükselmektedir. Gelişmekte olan ülkeler giderek daha fazla kalifiye işçi kullanmakta, bu nedenle ülke içinde kalifiye eleman kullanan sermaye yoğun sektörle kalifiye eleman kullanmayan (ya da oransal olarak az kullanan) emek yoğun sektörde çalışan işçiler arasında ücret dengesizliği artmaktadır. İşveren için kalifiye olmayan işgücü diğerlerine göre daha az önemlidir ve ikamesi çok kolay bulunabilmektedir. İşçi de aynı durumun farkındadır ve çalışabilmek için daha ağır şartlara kolaylıkla razı olmakta, kriz ortamlarında süreç daha da ağırlaşarak devam etmektedir. Ekonomik krizle birlikte kayıt dışılığa ilk geçen işgücü kesimi kalifiye olmayan ve emek yoğun piyasalarda çalışanlardır.

Sonuç olarak küresel krizin Türkiye’de kayıt dışı istihdamı özellikle emek yoğun sektörde etkilediği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Andersen, T., and Sorensen, A., (2007). Product Market Integration and Labour Markets: Aggregate Gains at the Cost of More Inequality? IZA Discussion Paper No. 2556.

Bakkalcı, Ahmet Can (2008). Küreselleşme Bölgesel Entegrasyonlar Ülkelerüstü Kurumlar, Nobel Kitabevi, İstanbul

Baldemir Ercan ve Gökalp Fuat ve Avcı Mehmet Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Mimic Model İle Tahminlenmesi, <http://www.ekonometridernegi.org/bildiriler/o23s1.pdf>. (09.02.2010.)

Çalık, Ümit 1990 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Krizlerin Kriz Modellerine Göre Analizi, http://cesran.org/index.php?option=com_content&view=article&id=414%3A1990-sonras-doenemde-tuerkiye-ekonomisinde-yaanan-krizlerin-kriz-modellerine-goere-analizi&Itemid=87&lang=tr, (09.12.2009.)

Frenkel R., and Rapetti M., (2009). A Developing Country View Of The Current Global Crisis: What Should Not Be Forgotten And What Should Be Done, Cambridge Journal of Economics, 33, pp. 685–702

Goldberg P.K., and Pavcnik N., Trade, Inequality, and Poverty: What Do We Know? Evidence from Recent Trade Liberalization, Episodes in Developing Countries, Brookings Trade Forum, Globalization, Poverty, and Inequality, pp. 223-269.

Gürsel S., and Pelek S., (2009). Economic And Social Aspects Of The Informal Employment, <http://betam.bahcesehir.edu.tr/UserFiles/File/Report3.doc>, (22.11.2009.)

Hoekman, B. and Winters, A. (2005). ‘Trade and Employment: Stylized Facts and Research Findings’, Policy Research Working Paper 3676, Washington, DC: World Bank.

International Labour Organization (2008). Global Wage Report, International Labour Office, Geneva.

Jansen M., and Lee E. (2007), *Trade and Employment Challenges For Policy Research*, A joint study of the International Labour Office and the Secretariat of the World Trade Organization, WTO Secretariat Switzerland.

Kazgan, Gülten (2002). 1990 Sonrası Yıllarda Türkiye’de Krizler ve İşsizlik, http://kazgan.bilgi.edu.tr/docs/1990_sonrasi_yillarda_Turkiye.doc. 01.12.2009, (12.12.2009.)

Kazgan, Gülten (2005). Türkiye Ekonomisinde Krizler 1919-2001: Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kıldış, Yusuf (2000). Kayıt Dışı Ekonominin Ulusal- Uluslararası Boyutu ve Çözüm Önerileri, *Dokuz Eylül Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, Sayı 2 (2), ss.182-210.

Macovei, M., (2009). Growth and Economic Crises in Turkey: Leaving Behind a Turbulent Past, European Commission, Economic and Financial Affairs, Belgium.

Onaran, Ö., Globalization Financial Crises and Labor, http://www.global-labour-university.org/fileadmin/GLU_conference_TISS_2009/Submitted_papers/OEzlem_Onaran.pdf, (26.11.2009.)

Osterman P., Reconsidering Institutional Labor Economics, <http://web.mit.edu/osterman/www/Institutional-Labor-Economics.pdf>, 26.11.2009

Pauly L., (2008). Financial Crisis Management In Europe and Beyond, Contributions to Political Economy, Vol:27, pp. 73-89.

Somçağ, Selim (2006). Türkiye’ nin Ekonomik Krizi, <http://www.netkitap.com/kitap-turkiyenin-ekonomik-krizi-olusumu-ve-cikis-vollari-selim-somcag-2006-yavinevi.htm> (27.12.2009.)

Tokgöz, E. , Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, İmaj Yayıncılık, 2001

Uygur, Ercan (2001).*Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri*, Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma metni 2001/1, Ankara.

Yurdakul, F., (2007). Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi Üzerine Bir Model Denemesi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63(4), ss. 205-221.

Zhu, S.C., and Trefler D. (2005). Trade and Inequality in Developing Countries: A General Equilibrium Analysis, *Journal of International Economics*, pp.21–48.